ДАНИЛИЧ В. С.
Київський національний лінгвістичний університет

МОВНО-КУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ІБЕРО-РОМАНІЇ

У статті розглядаються питання історії та теорії функціонування мови епохи ранньої середньовічної Іберо-Романії.
Ключові слова: кастильський період мовної історії, латина, національна мова, іберо-романська література.

В статье рассматриваются вопросы истории и теории функционирования языка эпохи ранней средневековой Иберо-Романии.
Ключевые слова: кастильский период языковой истории, латинский язык, национальный язык, иберо-романская литература.

The problems of the language history and functioning at the epoch of the early Middle Age Ibero-Romany are depicted in this article.
Key words: Castilian period of language history, Latin, national language, Ibero-Romance literature.

Не “мистецтво задля мистецтва”, а мистецтво для життя, – так характеризує Рамон Менендес Підаль художню літературу Іспанії епохи ранньої середньовічної Іберо-Романії. Коли у Франції народний епос відмирає, іспанська епічна поезія ще продовжує жити і зберігати свій стародавній політичний та історичний зміст протягом багатьох століть; вона залишається аж до нового часу джерелом натхнення для творців інших літературних жанрів. Як джерело історичних спогадів зберігають практичну цінність романси – випадок, що не має аналогій у ліро-епічній поезії інших країн.

Становлення національних функцій літератури як іспанської, так і французької є досить чітко вираженим позитивним процесом виникнення національного змісту, що розкривається національною мовою. У зв’язку із цим надзвичайно важливим є характеристика соціально-культурного ландшафту Піренейської Романії
XI–XII століть, коли в Іспанії сформувалися три основні центри латинської культури: Толедо в Кастилії, монастир у Сантьяго-де-Компостела – у Галісії, монастир Святої Марії Ріпольської – в

© Данилич В. С.

Каталонії. Паломництво в XI–XII століттях було найважливішим способом поширення культури. Серед французьких прочан, принаджених у Сантьяго ніби-то знайденою там гробницею апостола Іакова, було чимало досвідчених у літературі. На відміну від Толедської школи, письменники, які творили в Сантьяго і Ріполе, вже незабаром стали провідниками французького літературного впливу. За Данте, справжнім прочанином у його часи міг називатися лише той, хто побував у Галісії. А в Галісію вела знаменита французька дорога (Camino francés), уздовж якої виникли епічні легенди Каролінгського циклу.

Ціла епоха, починаючи з XI століття, характеризується в Іспанії потужним впливом Франції в різних сферах суспільного життя країни. Разом із французькими прочанами в Сантьяго проникають французькі героїчні поеми, які стимулювали творчість іспанських хугларів.

Регулярніші зв'язки з лицарською культурою Франції існували в каталанців. Дослідники відзначають, що каталанська література майже до кінця XIV століття орієнтувалася на південь Франції, а її письменники сприймали як ідеї і форми розвиненої куртуазної культури Провансу, так і її мову. Саме це призвело до втрати каталанською поезією на декілька століть не лише оригінального вигляду, але і своєї мови.

У світових цивілізаційних процесах різних історичних періодів одним із найвагоміших чинників духовно-інтелектуального поступу є фактор впливу однієї культури, літератури на іншу, запозичення жанрів, сюжетів, тем, мотивів. Так, Альфонс Мудрий запозичав не мову мистецтва взагалі – галісійсько-португальську, що зберегла своєрідність та цілісність майже до початку XV століття, а жанр "пісні про Богородицю", який, як і інші його сучасники, він не сприймав поза конкретною мовною формою. На значення таких запозичень звертали увагу, зокрема, італійський вчений і поет Данте, каталанський учений Р. Льюль, поети-провансальці. Проте специфіка національного в тому і полягає, що національний зміст залишається непідробним.

Звернення Альфонса Мудрого до галісійсько-португальської мови в поезії, є, на думку істориків літератури, переконливим свідченням того, що цей культурно-інтелектуальний феномен

© *Данилич В. С.*

внутрішньо осмислювався королем Леона і Кастилії як не менш патріотична справа, ніж використання кастильської у прозових творах. Традиція закріпила за галісійсько-португальською функцію мови лірики, і король підтримав цю традицію за умов відсутності загальної національної мови середньовічної Іспанії. Збагачуючись й, у свою чергу, збагачуючи інші літератури, іспанська поезія галісійсько-португальською мовою створила свої шедеври в любовній і релігійній ліриці. Важко переоцінити вплив її на італійську поезію сицилійської і ломбардської шкіл, на створення "солодкого нового стилю", на творчість її геніїв Данте, флорентійця Гвідо Кавальканті та ін.

Пам'ятки писемності, переважно, кастильсько-галісійсько-португальського етапу формування національної мови Іспанії XII–XIV століть переконливо свідчать як про строкатість й складність етнічного ландшафту, так і про своєрідність й епічну унікальність цього мовно-культурного феномену.

Було б спрощенням не брати до уваги тезу про єдність світового літературного процесу, а разом із нею й уявлення про загальні закони історичної поетики, поетики майбутнього, що має справу з еволюцією поетичної свідомості та її форм, встановлює закономірності розвитку літературних явищ і тим самим дає підґрунтя для їх співвіднесення.

Одне із самих чудових творінь іспанського народу – героїчний епос раннього Середньовіччя – не канув у Лету не лише через щасливу випадковість (мабуть, далеко не рідку) наявності на тому чи іншому етапі розвитку цивілізації мудрих і завбачливих "мужів", переписувачів, учених, укладачів хронік. Виникаючи в природних умовах буття і переборюючи своєрідний фільтр історичної дистанції, епос заявляє про яскраву самобутність цілої естетичної епохи відносин між людиною й історією. Тут ми маємо епічний матеріал, що цілком став літературою і зберіг для нас інтерес як надбання культури, далеко виходячи за рамки епохи і межі свого національного надбання.

Серед великої кількості питань, що постають перед сучасними дослідниками функціонування романських мов в епохи Раннього і Пізнього Середньовіччя, особливе місце має проблема мовленнєвої діяльності і мовної свідомості носіїв мови. Тут

© Данилич В. С.

лінгвіст неминуче зустрічається з бідністю джерел, що документують мовну свідомість, хоча сам факт використання в мовленнєвій діяльності місцевої, романської, а не латинської мови, є свідченням процесів зародження національної самосвідомості. Тому інтерес до наукових праць учених, що стояли біля витоків формування романського мовознавства, цілком закономірний. Він обумовлений тим, що, по-перше, у роботах філософів, філологів, лінгвістів цих епох містяться найбільш достовірні дані про стан мови на одному з найважливіших етапів її історії – становлення, формування й розвитку майбутньої національної мови.

По-друге, праці вчених і Середніх віків, і епохи Відродження дають можливість виявити абриси культурного континуума певної епохи, а, отже, і характер диференціації мови залежно від того, які комунікативні завдання вона реалізує, у яких сферах людської діяльності використовується. Лише в 70-х роках XIX століття стали вирішувати питання про функціональні парадигми мови та їх соціальний статус.

Аналіз мовної ситуації епохи створення перших літературних пам’яток середньовічної Іспанії, переконливо свідчить, що мова як культурно-історичне явище соціальної взаємодії на якому б етапі свого розвитку не знаходилася, до якої б епохи не належала, цілком забезпечує потреби носіїв мови, віддзеркалюючи і закріплюючи у своїх формах динаміку багатогранного життя, звичаїв, почуттів, настроїв, вірувань і віри – усього, що належить до матеріальної і духовної сфери буття народу.

Зокрема, на думку В. П. Григор’єва, місцева ситуація вносить свої корективи в закономірності загального процесу розвитку художньої творчості народу, тому романська мова, а не латинська, могла мати естетичне значення. “Нерозвиненість лексики романських мов не відчувається в початковий період лише тому, що самі ситуації, у яких народжувався синкретичний ліричний чи епічний твір, були досить нерозвиненими, вимагали для передачі найпростіших, елементарних понять і відповідного словесного оформлення, крім того, мовне повідомлення дублювалося за допомогою музики, пластики і т. п. Лише з розвитком загальної

© Данилич В. С.

культури і національної самосвідомості увага до словника зростає" [1:22–-23].

Можна, очевидно, вказати на те, що мова сприймалася вченими як своєрідна єдність – нерідко розпливчаста й інтуїтивна, але яка обов'язково включала окремі організовані сукупності. Дві лінії в історії мовознавства, з яких одна пов'язана з вивченням у майбутньому мови як системи, а інша – з вивченням її як члена системи іншого порядку, ще довгий час продовжують розвиватися окремо. В історії науки про мову першим в органічному об'єднанні цих двох ліній став В. Гумбольдт (1767–1835), який пов'язав внутрішній механізм мови з її роллю в людському суспільстві. Основним правилом, – за В. Гумбольдтом, – повинно стати вивчення кожної окремої мови в її внутрішньої цілісності і систематизації всіх виявлених в ній аналогій, щоб опанувати знаннями способів граматичного поєднання ідей у мові, обсягом позначених понять, природою їхнього позначення, а також щоб осягнути тенденцію до розвитку й удосконалення, що властива більшою чи меншою мірою кожній мові [2:312].

Перевага одного напряму над іншим – це значною мірою питання не особистих уподобань дослідника, а загального стану розвитку науки про мову, але будь-яке дослідження мови та жодна лінгвістична теорія не можуть бути адекватними, коли обходять найважливіший фактор, що конструює весь мовний механізм. Мова є системою, що цілком забезпечує комунікативні інтенції суспільства, і, функціонуючи, охоплює своїми засобами весь концептуальний континуум, властивий людській свідомості. Трактування мови як органону, знаряддя, що слугують цілям спілкування, відоме в лінгвістичній літературі ще з часів Аристотеля. Мова починає жити в мовному колективі, виступаючи як явище індивідуальне і разом із тим явище суспільне. Розвиток та існування мови як феномена об'єктивної дійсності підпорядковані законам діалектики, і будь-яка мовна система, що є результатом реалізації діючих у даній мові тенденцій, слугує цілям комунікації. Дане дослідження базується на конкретному мовному матеріалі літературних пам'яток епохи становлення національної мови Іспанії і визначається мовною реальністю,

© Данилич В. С.

атестованою у творах цього періоду, а також зафіксованою в працях граматиків і істориків мови.

Упродовж усього раннього Середньовіччя в країнах Романії мовою державних актів, науки, богослужіння і, меншою мірою, ділового листування залишається латинська мова. Розквіт римської культури в Іспанії доводить, що культура латинської мови міцно ввійшла в життя і побут населення, в усякому разі, у великих містах, де римляни створили систему народної освіти. В Оске, Севільї, Кордові школи виникли вже у I ст. до н.е. "для навчання гордих іберійців", – як пише Плутарх [цит. за: 3:45].

В історії іспанської літератури відомо про творчість представників кордовської школи – Марка Порція Латрона (Marcus Portius Latro), Юнія Галліона (Junius Gallion), Луція Аннея Сенеки (Lucius Annaeus Seneca), Туріна Клодія (Claudius Turinus) тощо. У зв'язку з інтерпретацією їх діяльності доцільно згадати Марка Фабіа Квінтіліана (Marcus Fabius Quintilianus, бл. 35 р. н. е., Калагуріс, Іспанія – бл. 100 р., Рим) – найвизначнішого ритора й автора відомих праць з риторики ("Про виховання оратора" – 12 книг), сатирика Марка Валерія Марціала з Калатаюда, епічного поета Марка Аннея Лукана з Кордови.

У різні періоди історії латинської мови взаємини літературної мови і народної мови були далеко не однакові, та й саме поняття *"латинська мова"* досить неоднорідне. Письменник класичного періоду Квінтіліан визнавав, що повсякденною мовою він користувався в розмові з дружиною, дітьми, рабами: *Quidam nullam esse naturalem putant eloquentiam, nisi quae sit cotidiano sermoni simillima, quo cum amicis, coniugibus, liberis, servis loquamur* (Inst. Orat., XII, 10, 40) [цит. за: 3:79]. "Дехто думає, що немає іншого природного красномовства, крім найбільш близького до повсякденної мови, якою ми розмовляємо з друзями, дружинами, дітьми і рабами".

Тут слід відзначити, що для вираження понять *"мова (мовлення)"* і *"розмовне (звичайне) мовлення"* традиційно вживаються різні терміни: *lingua "мова (мовлення)" (Latinae linguae gnārus* – T. Livius, 59 р. до н. е. – 17 р. н. е.*)* та *sermo "звичайне мовлення, мова; говір, наріччя, діалект"* (*sermo Graecus* – M. Tullius Cicero, 106 – 43 р. до н. е.; *sermo patrius* – T. Lucretius

Carus, бл. 98 р. до н. е. – 55 р. н. е.; *cotīdiānus* – M. Fabius Quintilianus; *urbānus, rūsticus* – T. Livius). У стародавній період Плавт говорить про *plēbēius sermo* "плебейське мовлення", а в класичний період Квінтіліан згадує про *vulgaris sermo* "народне мовлення", *vulgi sermo* "мовлення народу": *Mihi aliam quandam videtur habere naturam sermo vulgaris, aliam viri eloquentis oratio* (там само, XII, 10, 43). "Мені здається, що природа народного мовлення одна, а природа мовлення красномовного мужа – трохи інша". У Цицерона *plēbēius sermo* протиставляється *nobilis sermo.* Сільське мовлення називалося *rūsticus sermo (rūstica vox, rūsticum vocabulum, sonus subrūsticus, vox subagrestis),* на відміну від *urbanus sermo* "міське мовлення". Мовлення воїнів називалося *militaris sermo, militaris vulgārisque sermo* (Ієронім), *verba castrensia* (Пліній) [див. 3:80].

У формуванні семантичних парадигм синонімічних латинських термінів *lingua*, *ae* f (1) "мова"; 2) "мовлення", "слова", "мова", "наріччя"; 3)"дар слова", "красномовство"; "балакучість", "хвалькуватість"; 4) "звук", "спів") [4:345], *sermo*, *ōnis* m (1) "мовлення", "розмова"; "диспут"; 2) "поголоска", "чутки"; 3) "образ викладу"; "дикція"; 4) "мова", "наріччя") [там само, с. 518] та *verbum*, *ī* n (1) "слово"; pl. "мовлення"; 2) "пусте слово", "пустий звук"; 3) "вираз", "заява"; 4) "вислів"; "приказка"; 5) "дієслово" [там само, с. 586]) досить чітко виявляється їх диференціація, зумовлена соціальним, культурним й етнічним контекстом, власне його прагматичними імперативами. Відзначимо також не лише засвідчену писемними пам'ятками диференціацію понять "мова" та "мовлення", а й важливість для носіїв мови давніх епох цих понять.

У плані історичного вивчення мови важливим є факт протиставлення ще римськими письменниками і граматиками писемної літературної мови (*sermo urbānus*) розмовній мові населення Імперії (*sermo rūsticus, plebējus, vulgāris, cotīdiānus, usuālis*). "Імовірно, кожна з назв за походженням характеризувала певні стилістичні шари розмовної мови, але це розходження було практично цілком загублене надалі. Тому традиція вибрала лише протиставлення писемного варіанта (*sermo urbānus*) – усному, розмовному (*sermo vulgāris*), пам'ятки якого досить широко

представлені в написах, висловленнях граматиків і працях письменників як класичного, так і післякласичного періоду" [1:26].

Разом із тим, римські письменники й оратори розрізняли латинську мову завойованих провінцій (*sermo peregrīnus*) і латинську мову Імперії, навіть у її розмовному варіанті (*sermo rūsticus*). Тому, як нам видається, класична літературна латинь і народна (вульгарна) латинь повинні розглядатися не лише як історичні й стилістичні варіанти латинської мови взагалі, але й як її соціальні і територіальні варіанти. Звідси і зрозумілими стають терміни: *sermo urbānus, sermo rūsticus, sermo plebēius, sermo nobilis, sermo mīlitāris, sermo vulgāris.* До кінця IV століття н. е. розходження між класичною латиною і народною стають усе більш явними [5:79; 6:37–45]. Про них говорять латинські граматики, аналізуючи різні їхні рівні: лексичний, фонетичний і структурно-граматичний.

Період між VI і IX–X століттями – це перехідний період між латинню і романськими мовами. Умовно його можна назвати романським, але це не загальнороманський період, тому що в той час не досягли максимальної напруги диференційні процеси. Загальнороманські тенденції по-різному здійснювалися в нових політичних і соціальних умовах і призвели до паралельних, але не однакових результатів.

Зміни, що відбувалися в розмовній мові VI–VIII століть, уже не мають значення для історії власне латині, але, навпаки, для розвитку романських мов їхнє значення величезне. Тому цей період відноситься в більшому ступені до історії окремих романських мов, ніж до історії латині.

Починаючи з X–XI століть у Західній Європі з'являються писемні документи, що відтворюють усне романське мовлення. Важко точно встановити момент зародження романських мов. Сліди їхнього виникнення, як відзначають дослідники, губляться в "темних" VI–VII століттях. Поодинокі писемні свідчення VIII століття також не сприяють вирішенню цієї проблеми. Лише починаючи з IX століття, за даними спогадів сучасників і окремих нечисленних писемних фрагментів, що відтворюють романське мовлення, можна впевнено говорити про існування, поряд із

© *Данилич В. С.*

латинською мовою, різних територіальних романських говорів, на основі частини з яких через певні соціально-політичні передумови, спричинені, насамперед, ще розпадом величезного етнополітичного утворення – Римської імперії, поступово формуються – разом із ранньосередньовічними великими й малими етнодержавними утвореннями, романізованими або зазнавшими більшою чи меншою мірою римський вплив, – самостійні романські мови. Уже біля IX століття народна латинська мова на ґрунті Іспанії в процесі свого розвитку настільки віддалилася від своєї первісної основи, що її, починаючи з цього часу, слід розглядати як зовсім самостійну іспанську мову. Перші її пам'ятки (акти, збірники законів, написи, окремі слова, вставлені в латинські тексти) належать до IX–X століть. Поза сумнівом, що в цей час вже існувала поетична творчість іспанською мовою. Про це свідчить, зокрема, відкриття мувашшахів – невеликих поем, призначених для співу під акомпанемент музичного інструмента. Цей жанр середньовічної арабської поезії, на думку більшості дослідників, зародився серед арабів Піренейського півострова в IX столітті і лише пізніше поширився на всьому арабському Сході. Зміст мувашшахів, звичайно, складає або освідчення в коханні, або панегіричне вихваляння якогось персонажа. Кінцева строфа мувашшаха, що одержала назву "харджа" (jarŷa, kharja чи jarcha), визначає всю тональність, розмір і риму вірша. "Важко сказати чи свідчить відкриття харджа як зразка романської поезії X століття, а можливо і IX, про несвідомий період, чи про початок свідомого жанроутворення, заснованого на якихось нових мовних критеріях. Адже харджа по своїй суті – лише реєстрація факту можливого буття іспанської літератури серед літератури чужої, арабською чи єврейською мовами" [7:27].

Розшифровуючи ці харджі, С. М. Штерн та ін. наприкінці 40-х років XX століття відкрили, що деякі з них написані староіспанською мовою з включенням окремих арабських чи давньоєврейських слів. Ці розшифровки особливо яскраво показали синкретичний арабо-романський характер хронологічно найбільш ранньої поезії Піренейського півострова. Можливо, що через Іспанію трубадури Провансу якоюсь мірою знайомилися не

© Данилич В. С.

лише з арабською, але також з перською поезією в арабських перекладах. З часу публікації перших подібних харджа в 1946 році до початку 60-х років минулого сторіччя виявлено 65 харджа староіспанською мовою. Найдавніша з них належить Юсуфу аль Катіба і написана до 1042 року. У другій половині XI і на початку XII століття ці харджі створювали поети Севільї, Кордови і Гранади, в їх числі Мойсей ібн Езра й особливо найвидатніший єврейсько-іспанський поет Ієгуда Галеві, якому належить найбільше число (понад десяти) дотепер розшуканих і розшифрованих харджа староіспанською мовою. Останні з цих "іспанських" харджа належать до кінця XIII століття. Таким чином, харджа староіспанською мовою існували в поезії біля трьох сторіч, причому, очевидно, спочатку арабські і єврейські поети лише зрідка включали в харджа окремі іспанські слова, а з часом іспанський текст у них займає більш значне місце.

На користь припущення, що мувашшах вже в IX столітті зародився в результаті сприйняття іспано-арабськими та іспано-єврейськими поетами деяких рис пісенної творчості іспанського народу, говорить багато фактів, у тому числі та обставина, що його метрика докорінно відрізняється від метрики всієї іншої арабської поезії. Пізніше цей вплив став явним у харджа, що зберегли для нас деякі зразки чи принаймні відгомони таких стародавніх жанрів народної поезії Іспанії, як, наприклад, "пісні про милого" (cantigas de amigo). Відповідь на питання про походження харджа можна отримати в результаті аналізу лише кожної пам'ятки окремо, тому що немає загальності їхнього походження [7:27], і, принаймні, три народи внесли сюди свою лепту – іспанці, араби та євреї. Ці двомовні і найстарші пам'ятки місцевої народної мови певною мірою віддзеркалюють один із найдавніших етапів становлення кастильської поезії.

Погляди на походження кастильської мови займають певне місце в історії лінгвістичної свідомості іспанців того часу і утворюють цікавий розділ в історії іспанської філології. Через ряд об'єктивних причин деякі ідеї граматистів Середніх віків і Відродження не відразу одержали те поширення і розвиток, які вони заслуговують. Проте можна стверджувати, що багато з них були згодом наче відкриті і переосмислені заново вченими

© *Данилич В. С.*

наступних поколінь. І теоретичні, і практичні цілі, поставлені вченими цієї епохи, мали важливе значення у розвитку лінгвістичних теорій, у породженні нових гіпотез і нових концепцій у науці про мову, нових ідеологічних парадигм щодо суспільного характеру людини і мови, в осмисленні того, що людина працює, діє, думає, живе, будучи зануреною у змістовний (чи значимий) світ мови, що мова в зазначеному аспекті, по суті, є "живильним середовищем існування людини і що мова, за будь-яких обставин, є неодмінним учасником формування тих психічних параметрів, з яких складається свідома і навіть несвідома поведінка людини. Інакше кажучи, мова є не щось стороннє щодо людини, що можна вивчати лише як деяку "пам'ятку" епохи, чи напрямку художньої творчості окремих людей, а частина самої людини (розрядка автора. – *В. Д.*) такою ж мірою, в якій частиною людини є її здатність ходити на двох ногах у вертикальному положенні, створювати знаряддя праці, мислити поняттями та ін." [8:19]. Можна стверджувати, що в цій цитаті схематично розкриваються ідеї взаємодії механізмів життя і мови, ідеї звернення до глибинних когнітивних категорій, що лежать в основі людського мислення, бачення світу, функціонування мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Григорьев В. П.* История испанского языка / В. П. Григорьев. – М. : Высшая школа, 1985. – 176 с. 2. *Гумбольдт В. фон.* Избранные труды по языкознанию / В. фон Гумбольт ; [пер. с нем.]. – [2-е изд.]. – М. : Прогресс, 2001. – 400 с. 3. *Корлэтяну Н. Г.* Исследование народной латыни и ее отношений с романскими языками / Н. Г. Корлэтяну. – М. : Наука, 1974. – 304 с. 4. *Краткий* латинско-русский словарь / под ред. А. М. Малинина. – М. : Гос. изд-во иностранных и национальных словарей, 1941. – 671 с. 5. *Николаева С. П.* О некоторых фонетических особенностях ибероромансских и балканороманских языков / С. П. Николаева // Романское языкознание. – Серия : "Филологические науки". – № 350. – Л. : Изд-во Ленинградск. ун-та, 1972. – Вып. 75. – С. 78–81. 6. *Тронский И. М.* Очерки из истории латинского языка / И. М. Тронский. – М.–Л. : Просвещение, 1953. – 272 с. 7. *Григорьев В. П.* Становление языка испанской национальной литературы (К постановке проблемы стилистики жанра как ведущей категории в познании особенностей начального периода развития языка и литературы) : [учебн. пособие]. – Л. : Гос. пед. ин-т им. А. И. Герцена, 1975. – 87 с. 8. *Звегинцев В. А.* Теоретическая и прикладная лингвистика / В. А. Звегинцев. – М. : Просвещение, 1968. – 336 с.

© Данилич В. С.